

UDK 340.12

DOI: 10.5937/RKSPP2401059M

DRAGAN M. MITROVIĆ

ZAMERKE SAVREMENIM MULTIDISCIPLINARNIM PRAVNIM TEORIJAMA I UČENJIMA

Država i pravo su krajem XX i početkom XXI veka počeli sve više i sve češće da se istražuju multidisciplinarno. Time su stvoreni uslovi za „veliko rastvaranje“ tradicionalnih škola i pravaca i znatno tematsko proširenje interesovanja na oblasti koje su se do tada nalazile na obodu istraživanja pravne pojave. Pored tradicionalnih tema u rasponu od teorije pravde

Prof. dr Dragan M. Mitrović, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, u penziji, e-mail: draganm@ius.bg.ac.rs. Ovaj rad je u neku ruku sažetak, nastavak i dopuna ideja autora, koje su izložene u nekoliko napisanih radova na ovu temu, kao što su: „Naučnost nekoliko savremenih multidisciplinarnih pravnih teorija“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1, Vol. 57, Beograd 2009, 54–76; „Contemporary Multidisciplinary Legal Theories and the World State“ (with Prof. Dr. Gordana Vukadinović), *Belgrade Law Review. Journal of Legal and Social Sciences, Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, No. 3, University of Belgrade, Year LVII, Belgrade, 2009, 136–160; „Svetska država i civilno društvo“, *Svetska država u teoriji i praksi*, naučni skup, 26. septembar 2011, Institut za evropske studije, Beograd, 2011, 1–4; „Njihovo globalno upravljanje svetom“, *Strani pravni život*, br. 3, Beograd, 2014, 53–65; „Univerzalistička zamisao globalizma – svetska država, njeno pravo i vladavina prava“, *Izbor sudske prakse. Naučni, stručni i informativni časopis*, br. 1, Beograd, 2018, 5–10; *O pravu. Izabrani eseji*, Beograd, 2019, 45–62; ili u obliku uvodnih izlaganja i predavanja, kao što su: „Savremene multidisciplinarne pravne teorije i svetska država“, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 11. novembar, 2011, 17; „Savremene multidisciplinarne pravne teorije“, Institut za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, 19. decembar 2011, 20; „Povodom knjige *Globalno upravljanje svetom*“, Kolarčev narodni univerzitet, 21. maj 2013, 12; i „Njihovo globalno upravljanje svetom“, povodom knjige *Globalno upravljanje svetom*, Okrugli sto *Globalno upravljanje svetom*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 26. februar 2014, 4.

do teorije pozitivnog prava i od teorije norme do teorije organizacije, razvijaju se studije novog konstitucionalizma, feminističke studije i studije tzv. ženskog prava, kritičke pravne studije, nove institucionalističke teorije, multikulturalizam, komunitarizam, bioetika sa bio-juristikom, pokret prava i književnosti itd., sve do funkcionalističkih, sistemskih, kibernetičkih, informatičkih i drugih sličnih teorija. Sve navedene multidisciplinarne teorije usmerene su na pravo, pravdu i državu kao svoje stalne teme. Njihov je naročiti zadatak da dokažu kako društvo treba dekonstrukcijom dovesti do krajnjeg stanja svetske države sa civilnim društvom.¹ U radu će pažnja biti usmerena na nekoliko najizazovnijih teorija.

Ključne reči: *multidisciplinarne teorije, pravo, pravda, pravna država, država*

RASPLINJAVANJE POJMA PRAVA I UNOŠENJE ŠTETNIH PRAVNIH KLAUZULA U POZITIVNO PRAVO

Kada se radi o pojmu prava, pored manje-više opravdanih kritika (najnovija je kritika pripadnika tzv. pravca dekonstrukcionizma),² interesovanje za određivanje njegovog pojma (pod uslovom da se od tog nauma nije odustalo)³ usmereno je u tri glavna pravca: prvi, koji uzrok i pojam prava objašnjava prvenstveno odvijanjem društvene i klasne borbe (npr., Pokret kritika prava u Francuskoj, a posredno Škola ekonomske analize prava, kao nekada marksističke i anarhističke teorije)⁴; drugi, koji ima za cilj da „rastvori“ pravo i „sastavi“ njegov pojam na drugačijim osnovama i prema drugačijim merilima (npr., feministička jurisprudencija, nove konstitucionalističke teorije),⁵ i treći, koji značenje i pojam prava izvlači iz pojava koje su na samom obodu pravnog interesovanja, ali nisu bez značaja za pravo (npr., narativna teorija prava, juristička semiotika, pravna kibernetika, teorija sistema itd.).⁶

Sva tri glavna pravca su korisni za sagledavanje izuzetno složene pojave kao što je pravna pojava. Oni deluju osvežavajuće i podsticajno, ali ne svi. Najinteresantnije jeste da novi pojam prava nije „smišljen“ niti „otkriven“ u pomenutim multidisciplinarnim teorijama. Takođe, nije stvorena nijedna holistička pravna teorija.

¹ V. Dragan Mitrović, *Teorija države i prava*, Beograd, 2010, 334–348.

² V. Žak Derida, *Sila zakona*, Novi Sad, 1995.

³ V. Herbert Hart, *Pojam prava*, Beograd, 2013.

⁴ V. Roberto M. Unger, *Znanje i politika*, Zagreb, 1989; Ričard Posner, *The Problematics of Moral and Legal Theory*, Harvard University Press, 2002.

⁵ Catharine A. Mackinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press, 1989; Robert Alexy, *Theorie des iuristischen Argumentation*, Heidelberg, 1992.

⁶ V. Biljana Knežević, *Narativna funkcija prava*, Beograd, 2014; Ferdinand de Sosir, *Kurs opšte lingvistike*, Beograd, 1996; Niklas Luman, *Društveni sistemi, osnovi opšte teorije*, Novi Sad, 2001.

Pojam prava je samo umnožen i donekle rasplinut, jer i to dozvoljava sloboda istraživača. Tom prilikom se često preteruje. Na primer, teško je prihvatiti narativnu tvrdnju da pravo postoji zbog pripovedanja, a ne zbog zapovedanja ili feminističku tvrdnju da su država i pravo nastali iz polnih razloga. Ali, to više nije važno, jer je čisto naučni teren istraživanja u ovim teorijama napušten u korist kvazinaučnog, ideološkog i političkog. Važniji su prizemniji ciljevi pokrenuti skrivenom voljom za moći. Ta moć se koristi kao sredstvo za preoblikovanje slike starog u budući resetovani svet.

Kada se radi o važećem pravu, treba skrenuti pažnju na najnovije razmatranje mogućnosti uvođenja tzv. secesionističke klauzule u ustave liberalno-demokratskih država. Za to se naročito zalažu predstavnici novih konstitucionalističkih teorija (Robert Aleksi, Ralf Drajer, Karlos Santjago Ninjo).⁷ Ali, ovde se ne radi o konstatovanju jednog legitimnog naučnog interesovanja, već o njegovoj kritici. Najvažnije su dve zamerke. Prva se odnosi na prihvatanje te novine i njeno moguće unošenje u važeće ustave i zakone, što bi zahtevalo stvaranje potpuno novih pojmova države i državnog uređenja. Kada bi se takva rekonstrukcija izvela, umesno bi se moglo postaviti pitanje da li se tada uopšte može govoriti o državi. Nije nimalo slučajno što savremena ustavna i politička nauka u svetu takve „države“ naziva „nedovršenim“ (SSSR i SFRJ), Ali, takvim se mogu smatrati sadašnja Evropska unija, pa i najavljena globalna superdržava. Druga zamerka se odnosi na preporuke nacionalnim sudovima da presuđuju sa mnogo većom slobodom u odnosu na pravni tekst, čak *contra legem*.

Očigledno da učenje konstitucionalističkih teorija predstavlja pretnju za rasparčavanje sadašnjih država legitimizovanjem secesionističke klauzule. Tu pretnju treba odbaciti uprkos tome što je civilizovano razilaženje uvek bolje od necivilizovanog zajedničkog života ili necivilizovanog razdvajanja. Opasnost postoji i kada se radi o izazivanju pravne anarhije od strane sudova, kada bi se oni priklonili idejama pripadnika ovih teorija koje podsećaju na nemačku Školu slobodnog stvaranja prava (Eugen Erlih, Herman Kantorovic). Nimalo nije slučajno da čak ni u najrazvijenijim neoliberalno-demokratskim državama saveznog tipa nije predviđeno pravo na *nulifikaciju* (odustajanje poništavanjem akta, i to ulaganjem veta države članice), niti pravo na *secesiju* (otcepljenje). Zabrana tih prava nije slučajna. Zabrana nulifikacije (obično formulisana u obliku tzv. zaštitne klauzule) predstavlja meru protiv razdruživanja u složenim jedinstvenim državama koje po pravilu nastaju spajanjem. Ona se sastoji u zabrani ulaganja veta država članica na odluke organa federacije. Zabrana secesije predstavlja dodatnu zaštitu države od samovoljnog

⁷ Gvido Faso, *Istorija filozofije prava*, Beograd–Podgorica, 2007, 669–679.

izdvajanja bilo kog dela savezne države od strane njenih država članica. Ali, ono što važi za tzv. razvijeni svet, ne mora da važi za ostatak sveta. Izgleda da treba ozbiljno shvatiti predviđanje bivšeg generalnog sekretara UN Butrosa Butrosa Galija, koji je poslednje decenije prošlog veka najavio da će ta organizacija do 2050. godine, ako bude postojala, brojati oko 400 država članica. Države nacija će nestati. Preostaće samo narodi u svojim (kvazi)državama.

Novine u pozitivnom pravu postoje i u pogledu subjekta koji može da donosi zakone. Taj subjekt je u demokratijama uvek skupština (zakonodavna, a izuzetno ustavotvorna). Nekada je zakone donosio monarh sam, zatim sa vlastelom na saboru, a kasnije u nekakvoj vezi sa skupštinom (inicijativa, veto, promulgacija itd.). Jačanjem demokratije uloga parlamenta je uzdizana. Tako se došlo do toga da je apsolutno svojstvo skupštinskog zakona postalo njegovo najviše mesto na hijerarhijskoj lestvici opštih akata ako nema formalnog ustava. Ali, od tog pravila danas postoje dva izuzetaka. Prvi se odnosi na tzv. dekret-zakone, odnosno administrativne zakone u Francuskoj, a drugi na tzv. sekundarno zakonodavstvo (*Sis*) u Velikoj Britaniji. Za dekret-zakone je osobeno to da vlada ili šef države mogu ne samo da uredi zakonsku materiju, već i da suspenduju ili promene zakon koji donese parlament. U formalnom smislu to su akti najviše izvršne vlasti, ali su u materijalnom smislu zakoni. U Velikoj Britaniji, pak, postoje *sekundarni* (podređeni, delegirani) zakoni (*Statutory Instruments – SIS*). Oni predstavljaju delove „prava Ujedinjenog Kraljevstva odvojene od parlamentarnih akata koji ne zahtevaju puno parlamentarno odobrenje pre nego što postanu zakon [...] Obično ih parlamentu predstavlja neki od vladinih ministara, sprovodeći legitimno pravo koje mu je dato Zakonom o Parlamentu.“⁸

Navedena dva karakteristična izuzetka od pravila da zakone donosi samo skupština pokazuju da savremena moć parlamenta postojano slabi u korist vlade ili šefa države. Ne bi bilo prvi put u modernoj istoriji da se zahvaljujući prevlasti izvršne vlasti parlament pretvori u uspešan debatni klub.

RELATIVIZOVANJE ISTINE I PRAVDE

Istina spada u najstarije pojmove filozofije prava i pravne nauke. Budući da su u stvarnosti istina i pravda tesno povezane, to spoznaja istine predstavlja pravni put do pravde, a utvrđivanje pravde pravnu potvrdu istine.

Uprkos tvrdnji da istina postoji kao apsolutna vrednost, a time i pravda kao apsolutna vrednost – kao ono što „jeste“ – postoje filozofi i naučnici, naročito u prirodnim naukama, koji smatraju da se o istini može govoriti još u jednom

⁸ V. *Encyclopaedia Britannica*, 2000 – CD или www.answers.com.

epistemološkom smislu. Oni ne odbacuju istinu kao himeru, ali smatraju da ona ne može da bude apsolutna vrednost, kao ni pravda. Iz toga zaključuju da u savremenoj nauci i filozofiji „reč istina gubi smisao“ i da se „mora zameniti rečju verovatnoća“. To važi i za reči „stvarnost“ ili „realnost“, koje treba da budu zamenjene rečju „konkretnost“. Ali, i konkretnost je isto tako jedna nedostižna granična vrednost, kao istina u epistemologiji. Proizlazi da istinito i pogrešno označavaju samo „ekstremne tačke na skali“ (Hans Rajhenbah, Harold Džefriz, Ludvig Vitgenštajn).⁹ I ona je plod našeg razuma i odluke da se negde zastane. U stvari, može se govoriti samo o „stepenima istinitosti“ koji izražavaju „različite stepene verovatnoće“. Možda bi istina mogla jednostavnije da se odredi kao saglasje činjenica o pojavi sa značenjem iste pojave.

Relativizovanje istine je otvorilo put relativizovanju pravde u učenjima pravnih filozofa i naučnika. Na primer, Majkl Volzer, najpre nastavljajući, a zatim kritičar Rolsovih i Dvorkiniovih ideja, polazio je od društvenog pluralizma kao osnovnog područja socijalne pravde i umesno osporavao Rolsove tvrdnje isticanjem da pojedinci nisu samo izolovani primarni subjekti. Zalagao se za shvatanje da pravda zavisi od istorije i kulture svakog društva.¹⁰ Zbog takvog relativizovanja, Volzerovo shvatanje pravde ne može se prihvatiti, jer se u njegovom učenju pravda rasplinjava do nerazpoznatljivosti, čak dotle da se umesno može postaviti pitanje: Šta je u njegovom učenju pravda, a šta pravo? To nije slučajno, jer se relativizovanjem pravde važećem pravu pribavlja lažni oreol pravednosti.

Postoji još jedan savremen način na koji se pravda relativizuje. Karakteristično je zalaganje Džona Rolsa, Otrida Hefe, Lona Fuler, Džona Finisa i drugih pravnih naučnika i filozofa za uvođenje tzv. proceduralne pravde u naučnu pravnu aparaturu.¹¹ Po njima, dovoljno je da se procedura ispravno izvede da bi pravo moglo da se smatra pravednim. Ali nije tako, jer između ispravnosti i istinitosti koja je sinonim za pravednost ne postoji nikakav automatizam (npr., sud može ispravno da sprovede proceduru, ali da donese nepravednu odluku u smislu materijalne istine). Takođe, ni ono što je pravedno ne mora da bude ispravno (npr., sud može da utvrdi materijalnu istinu i donese pravednu odluku, ali da prekrši pravila procedure). To pokazuje da je ispravnost jedna tehnička vrednost, jedna vrsta pravnog konstrukta ili simulakruma, za razliku od istine i pravde, te dve vrhunske vrednosti koje nisu simulakrumi.

⁹ V. Hans Reichenbach, *The Rise of Scientific Philosophy*, Berkley University Press, 1968; Harold Jeffreys, *Theory of Probability*, Oxford University Press, 1948; Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, Beograd, 1980.

¹⁰ Majkl Volzer, *Područje pravde*, Beograd, 2000, 16–19 i dalje.

¹¹ V. Džon Rols, *Teorija pravde*, Beograd–Podgorica, 1998; Otrid Hefe, *Pravda*, Novi Sad, 2008; Lon Fuller, *Moralnost prava*, Beograd, 2011.

Odustati od istine znači naći se u tamnom vilajetu, a od pravde – nemati rešenje za izlazak iz tog vilajeta. Nedostatak istine dezorijentiše, a pravde onemoćava. Kako god, konstruisanje pojma proceduralne pravde ne može se smatrati uspešnim pokušajem pomenutih pravnik a i njihovih zagovornika da uzvise važeće pravo njegovim pretvaranjem u proceduralnu pravdu. Reč je o simulakrumu.

Proceduralna pravda ne postoji, ali se do pravde može doći ispravnim postupcima. I obratno, pravda postoji, ali ona nije proceduralna, što nije ni pravičnost. Procedura je jedino ispravno sredstvo prava, ali pravo nije jedino ispravno sredstvo pravde.

NAPUŠTANJE VREDNOSTI PRAVNE DRŽAVE U KORIST TZV. DRŽAVE NACIONALNE SIGURNOSTI

Važnu zamerku predstavlja i to što se u prikazanim savremenim multidisciplinarnim teorijama sadržaj pravne države (vladavine prava) sve više „razblažuje“ njenim vezivanjem za poštovanje ljudskih sloboda i prava u multikulturalističkom ili komunitarističkom smislu (Čarls Tejlor, Džozef Raz, Majk Sendel, Majkl Volzer itd.)¹² ili se pravna država sve otvorenije osporava i smatra izlišnom.¹³ Ovo poslednje se objašnjava činjenicom da pravna država nije u stanju da odgovori savremenim nuklearnim, biološkim, tehnološkim, ekološkim, genetičkim i drugim izazovima. Umesto tradicionalne pravne države na izdisaju, tvrdi se, preostaje pravo sa autokratskom umesto liberalno-demokratskom vladavinom prava.

Kada bi sadašnje vlasti u svetu mogle da se pogledaju u ogledalu, videle bi svoju demonsku sliku zavodljive gadosti.

Od moći i nemoći pravne države treba razlikovati deformacije i degeneraciju pravne države. Kada je reč o deformacijama, zapamćeno i dokumentovano dvovekovno iskustvo potvrđuje da su ideja, oblik i sadržina pravne države često i rado zloupotrebljavani od autokrata koji su smatrali da je za njih korisnije da pravnu državu prilagode svojim zahtevima, nego da je formalno ukinu. To je (npr.) bio slučaj s nacionalsocijalističkom ili socijalističkom pravnom državom, a slično se događa i danas zloupotrebom ideja i ustanova države i prava u razvijenim zemljama Zapada, u Evropskoj uniji ili izvan nje. Kao da je zaboravljeno da opšta obavezanost pravom isključuje autokratsku samovolju i pravnu neodgovornost formalno demokratski

¹² V. Čarls Tejlor, *Prizivanje građanskog društva*, Beograd, 2000; Michael Sandel, *Liberalism and Limits of Justice*, Cambridge University Press, 1982.

¹³ V. Danilo N. Basta, Diter Miler (prir.), *Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje*, Beograd, 1991.

izabranih nosilaca javne vlasti. Cilj je da se odustane od pravne države. Naročito se izlišnom smatra nacionalna pravna država, čije se tradicionalne vrednosti napuštene u korist novoproklamovanih transnacionalnih vrednosti sigurnosti i bezbednosti novonastajuće totalitarne države. Tako se deformacije pretvaraju u degeneraciju. Očigledno, da su ljudi želeli pravdu, pravna država im ne bi bila potrebna. Dovoljno bi bilo pridržavati se Dekaloga, tj. Deset Božjih zapovesti. Ali, umesto pravde izabrali su pravnu državu. Samo, ona vlastodršcima ovog sveta više nije potrebna. Smenjuje je sveprisutna država koja u celosti kontroliše fizički i duhovni život svojih podanika, nekadašnjih „građana“.

Da bi se taj globalistički cilj ostvario, danas se sve češće poseže za uvođenjem (produženog) vanrednog stanja koje pravnu državu ili državu vladavine prava postepeno pretvara u policijsku državu „nacionalne sigurnosti“ (*Emergency State, National Security State*). Sve očiglednije ograničavanje građanskih prava (koja su jemstva) na račun proširivanja „bezobalnih“ ljudskih sloboda i prava (koja su obećanja), moglo bi u jednom trenutku da preraste u redovnu praksu neobjavljenog ili objavljenog vanrednog stanja velikog broja država pod najrazličitijim izgovorima, a ono zatim da dovede do uspostavljanja svetske vlade ili svetske superdržave u ne tako dalekoj budućnosti.¹⁴ Promenu će najmanje osetiti države u kojima je vanredno stanje njihovo redovno stanje. Postizanje tog cilja ne bi čovečanstvo uvelo ni u kakvo obećano „zlatno doba“. U stvari, bio bi to „Arhipelag Gulag svetskih razmera“.¹⁵ Zbilja, možemo se zapitati: Kako su ljudi uopšte dozvolili grupici psihopatskih multimilijardera i patokratskih vladara da preuzmu naš svet?

ODBACIVANJE SUVERENOSTI NACIONALNE DRŽAVE U KORIST SUVERENOSTI TZV. GLOBALNE SUPERDRŽAVE

Kada je reč o državi, u gotovo svim ovim teorijama je izložena kritika pojma suverenosti nacionalne države u ime zalaganja za svetsku državu. Neki savremeni pisci, na primer Nil Mekormik, smatraju da suverenost treba odbaciti zato što ne odgovara novoj društvenoj realnosti. Tu svoju tvrdnju on objašnjava sve većom međuzavisnošću država, počev od trgovačkih i finansijskih odnosa do uspostavljanja sistema kolektivne sigurnosti (vojnih saveza) i stvaranja mehanizama „svetske međunarodne zajednice“. Suverenost treba odbaciti i zbog toga što je kroz istoriju pokazala veliku štetnost kao uzrok mnogih ratova. Zbog takvih potreba je stvorena teorija ustavnog pluralizma, po kojoj države nisu jedina mesta na kojima može

¹⁴ V. Dragutin Avramović, *Savremena pravna država*, Novi Sad, 2011.

¹⁵ Robin de Rajter, *Svetsko zlo i beda*, Beograd, 2013, 102.

da se pronade suverenost. I pošto savremene okolnosti traže napuštanje jedinstvenog i apsolutnog suvereniteta u korist dijaloga i prilagođavanja, to odnosi između ustavnih vlasti različitih država treba da budu *heterarhijski*, a ne *hijerarhijski* (Nil Voker). Drugi pisci, kao Dejvid Held, zaključuju kako države neće oslabiti zbog gubitka svog spoljašnjeg suvereniteta – samo će „ojačati“ svoj unutrašnji suverenitet (npr., nekadašnjeg diktatora Nikolae Čaušeskua u Rumuniji).¹⁶

Pored očigledne logičke nedoslednosti, Heldovo učenje o suverenosti se može shvatiti i kao svojevrсна teorijska priprema za situaciju u kojoj bi se stavovi o neminovnosti gubljenja nacionalnog suvereniteta i nužnosti odricanja od nacionalnih interesa mogli premetnuti u tvrdnju o potrebi preobličavanja nekadašnje nacionalne suverenosti u novu „kosmopolitsku suverenost“. Novi titular trebalo bi da bude buduća svetska federalizovana država sa univerzalnim vladarom (možda najavljenim Mesijom) kao nekom vrstom helenističke verzije „oduhovljenog zakona“.¹⁷ Jasno je da umanjeni, tj. ograničeni ili samo unutrašnji suverenitet država to uopšte nije, budući da je u suverenost utkana ideja pravne i stvarne neograničenosti, a ne ograničenosti. Tu neograničenost trebalo bi da stekne buduća svetska vlada ili superdržava. Jedino nije jasno, dok se to možda ne dogodi, ko je u sadašnjem svetu stvarno i pravno suveren. U doba unipolarnog ili monopolarnog sveta to je bila samo jedna najmoćnija država. Ali, situacija se promenila u korist policentrizma ili multipolarizma u kome nijedna od tri-četiri trenutno najmoćnije države ne raspolažu u potpunosti svim atributima suverenosti. Može se zaključiti da u ovom času niko nije potpuno suveren. Ostale države su to samo titularno. Zbog toga se stvaraju međudržavni savezi. Ipak, jedno je sigurno: globalisti žele da u potpunosti preobrazu ili unište sve što je vezano za današnje društvo. To uključuje ekonomiju, vladu, zabavu, društvene odnose, porodicu, pa čak i religijska verovanja. Na primer, u toku je stvaranje svetske zajednice crkava sa nekom vrstom univerzalne vere, ali i borba za očuvanje autentične crkve i vere umesto nametanja hrestomatske crkve i vere.

Koristeći hiljadugodišnju državnopravnu tradiciju federalizovana Svetska država bi navodno bila spremna da bude odvojena od civilnog društva koje bi „svojim izvandržavnim položajem, postojanjem slobodnog javnog mnjenja

¹⁶ David Held, „Changing Contours of Political Community“, *Global Democracy*, London, 2006, 26.

¹⁷ Gianfranco Poggi, „Cosmopolitanism and Sovereignty“, *Political Restructuring in Europe: Ethical Perspectives*, London, 1994, 89 i dalje. V. Robert Glossop, *World Federation? A Critical Analysis of Federal World Government*, Jefferson University Press, 1993; Tatjana Glintić, *Globalni svet*, zbornik radova, Beograd 2003; Jovan Babić, Petar Bojanić (ur.), *Globalno upravljanje svetom*, zbornik radova, Beograd, 2012.

i drugih vaninstitucionalnih oblika povezivanja predstavljalo ne samo autonomnu oblast društvenog života izvan domašaja državne vlasti već i suštinsku branu od sveobuhvatnosti takve suverene države i totalitarnih tendencija koje bi mogle u njoj da se vremenom pojave¹⁸. Navodno, time bi vladavina prava dobila novi zamah i smisao iako se pre radi o „pseudouniverzalnosti“, tj. situacionoj etičkoj ograničenosti skrivenoj iza univerzalne etike. Zbog te pseudouniverzalnosti civilno društvo bi lako moglo da se pretvori u uporište zapadnjačkog „demokratskog“ plana („amerikanizacije“) o izvođenju „globalizacije odozdo“, a ne odozgo. Proizilazi, a to se i nagoveštava, da jedino mesto na kome bi unutar Svetske države mogli da se zadrže „ostaci“ vladavine prava predstavlja pomenuto civilno društvo. Ono bi se odnosilo prvenstveno ili isključivo na oblasti izvan politike, kao što su rad, vlasništvo, proizvodnja, komunikacije itd.¹⁹ Nasuprot civilnom društvu, postojala bi pomenuta svetska vlada, tj. svetska Superdržava sa svojom ničim ograničenom silom. Može se zapitati, a odgovor na to pitanje nije teško dati, u čiju bi korist taj međuprostor bio popunjen: u korist „Civilnog društva“ ili „Svetske države“? Najverovatnije je da bi to bilo slabo i nezaštićeno društvo zasnovano na stvaranju zbrke i širenju straha, kao što se danas čini.²⁰ Ta strana globalizacije se pažljivo skriva. Ipak, svi oni koji veruju da građani nisu spremni da čuju istinu, uistinu nisu spremni da vrše vlast nad njima. Istina se uvek otkriva i, kakva god da je – oslobađa.

JEDNOSTRANOST, NENAUČNOST I DRUGE METODOLOŠKO-EPISTEMOLOŠKE ZAMERKE

Jedan od izrazitih nedostataka izabраниh teorija jeste njihova jednostranost, a time i njihova nenaučnost. Karakterističan je primer zloupotrebe rezultata genetike i biomedicine. Na primer, danas se kao nikada pre najavljuju nove bolesti. One nastaju zato što to tvrde farmaceutskoj industriji lojalni naučnici, pa se čak stvaraju lekovi za bolesti pre nego što se one pojave. Može se zapitati da li je tu reč o nauci

¹⁸ R. M. Unger, op. cit., 338–340. V. Smilja Avramov, *Civilno društvo i nevladine organizacije*, Beograd, 2006; Džon Kin, *Civilno društvo*, Beograd, 2003.

¹⁹ Dž. Kin, op. cit., 151; Daniele Archibugi, *The Global Commonwealth of Citizens. Toward Cosmopolitan Democracy*, Princeton University Press, 2009, 89; Robert A. Layton, *Order and Anarchy. Civil Society, Social Disorder and War*, Cambridge University Press, 2006, 45–81; Raffaele Marchetti, *Global Democracy: For and Against – Ethical Theory, Institutional Design and Social Struggles*, London – New York, 2008.

²⁰ Treba zabeležiti sledeće reči Majkla Ledina, neokonzervativca od poverenja američkog predsednika Džordža Buša Mlađeg: „Mi hoćemo dinamiku. Naše sredstvo je kreativno pustošenje, bilo da se radi o našem društvu ili o stranim državama.“ Nav. prema R. de Rajter, op. cit., 416.

ili prevari. Karakteristična je i Posnerova tvrdnja iz sasvim druge oblasti života – da su za opterećenje državnog budžeta krivi siromašni građani, jer preko socijalnih programa pomoći smanjuju mogućnosti bogatih da ta sredstva koriste u većem iznosu i u svom interesu. To ne treba da čudi, jer je Posnerovo ekonomističko učenje lišeno etičnosti, kao i mnoga druga savremena učenja. Ono je u celosti usmereno na zaštitu interesa najbogatijih. Posner je njihov apostol. Slično se može reći i za feministička učenja, pre svega zbog nepotrebnog preterivanja. Može li se uopšte tvrditi da postoji feministička teorija države i prava, budući da je određivanje pojmova države i prava izvan i iznad polno određenih shvatanja i učenja. Takođe, može li se prihvatiti kao ispravno preterivanje nekih multikulturalističkih učenja o pravu askriptivnih grupa na sklapanje sporazuma sa državom (npr., učenja Kristijana Tomušata i Otrfida Hefea). Ta učenja nisu lišena etičnosti, ali je njihova etičnost izokrenuta. Propagiranje tzv. nove normalnosti u polnom i seksualnom smislu (koja je za većinu i dalje „ne-normalnost“), uključuje čak pravo na federalno ustrojstvo (teritorijalno-političku autonomiju) članova takvih askriptivnih grupa. To se može smatrati uvredljivim barem za nacionalne manjine ili verske konfesije kao tradicionalne baštinike tog prava. Sklapanjem takvog hipotetičkog kolektivnog sporazuma dodatno bi se partikularizovala društvena organizacija i dodatno oslabila država iznutra. Tome naročito pogoduje sadašnje agresivno nametanje rodni, polnih i još nekih drugih vrsta osobenosti u ime ravnopravnosti koju navodno „principijelno“ i zbog poštovanja vladavine prava podržavaju vlasti u zaposednutim državama. U takvim državama nosioce vlasti formalno bira narod, ali oni ne vladaju u korist naroda već svojih mentora. Treba naglasiti da prihvaćena ravnopravnost pripadnika askriptivnih grupa koje su inače manjina u društvu, *ne uključuje* njihovo pravo da se samostalno ili uz pomoć državne vlasti agresivno nameću drugima, od obdaništa, naročito ne većini građana drugačijih životnih uverenja i planova. Takvo njihovo nametanje osnažuje netrpeljivost, a ova dovodi do građanskih nemira, zabrana i sukoba. Brojne zemlje u kojima je takav sporazum usvojen pokazuju da je u toku upravo takav razvoj događaja.

Različite „novine“ koje sadrže prikazane najnovije multidisciplinarne teorije sa selektivno iznetim zamerka nisu jedine novine, ali je svim ovim teorijama zajednički isti metodološki nedostatak koji se sastoji u proizvoljno izabranom broju elemenata ili postavki (npr., u učenjima Škole ekonomske analize prava, multikulturalista, komunitarista ili feminističke jurisprudencije). Svakom takvom izboru može se dodati barem isti toliki broj drugih jednako važnih postavki, elemenata ili dobara. Ista zamerka se može uputiti nekim savremenim prirodnopravnim učenjima (npr., učenjima pomenutog Lona Fulera ili Džona Finisa). Kao da je zaboravljeno da ispravno naučno polazište mora da kreće od onog što je već naučno

dokazano ili barem objektivizovano, a ne od onog što je rezultat ličnog uviđanja stalnog i neizbežnog u ljudskoj prirodi i društvu. Uviđanje je promenljivo, dakle relativno, a time naučno nevažno. Tek kada se odbaci nevažno, mogu se izvoditi argumenti i donositi sudovi. Oni pokazuju da navedena učenja teško mogu izdržati testiranje svojih naučnih iskaza u metodološkom i epistemološkom smislu za koje se zalaže Karl Popper kada tvrdi da iza univerzalnih reči i njihovog značenja stoji mnogo važniji problem: „problem univerzalnih zakona i njihove istinitosti; tj. problem regularnosti“. To određuje sasvim drugačije „intelektualno važne ciljeve“ kao što su formulisanje problema, pokušaj postavljanja teorija koje bi rešile postavljene probleme i samo kritičko razmatranje međusobno suprotstavljenih teorija. Ti ciljevi istraživaču omogućavaju da naučnim stavom smatra samo onaj kritički stav „koji ne traži za verifikacijama, već za ključnim testovima, testovima koji bi mogli da opovrgnu teoriju koja se testira, a da nikad ne mogu definitivno da je potvrde“.²¹

Iz navedene osnovne metodološko-epistemološke zamerke proizlaze druge značajne zamerke kao što su: *relativnost* u pogledu vrednosnog smisla ili opravdanja (npr., pravde ili uloge zakonodavca i vrhovnog suda prilikom legitimizovanja secesionističke klauzule); očigledna *neprihvatljivost* krajnjih naučnih tvrdnji zbog njihove neistinitosti u Popperovom smislu najstrožeg testiranja naučnih stavova (npr., stvaranja oblika teritorijalne autonomije na osnovu rasnih, polnih/rodnih i drugih obeležja askriptivnih grupa, kao što je pomenuto); ili njihova *preteranost* (npr., kao kod Škole ekonomske analize prava ili različitih feminističkih teorija i učenja) koje dovode do jednostranosti i neistinitosti kada se naučni stavovi izvedu dosledno do kraja. Da su istiniti, ne bi morali da se nameću prikriveno ili nasilno. Ali, politička korisnost od tvrdnji koje se u ovim teorijama predlažu, proglašavaju gotovim rešenjima ili kojima se opravdavaju društveno sumnjivi projekti o kojima članovi društva čestito nisu ni obavesteni, više je nego očigledna. Nije teško zapaziti da najnovija sociološko-antropološka učenja, a posredno učenja sistemsko-kibernetičkih i drugih teorija, podržavaju prikazane multidisciplinarne teorije koje se samozvano – utopijski ili distopijski – bave rešavanjem savremenih pravnih i društvenih problema u duhu ideologije transhumanizma. Ipak, najinteresantniji je *nedosledan* stav multidisciplinarnih teorija prema etičkim problemima koji se ili isključuju tamo gde je pozitivistički usmerena naučna aparatura razvijena i pouzdana u svojim granicama, ili preneglašavaju, u iznudici i nedostatku takve naučne aparature, ili relativizuju, kada se rezultati ne podudaraju sa unapred postavljenim ciljevima. Nije čudno da bujaju kvazinaučna „otkrića“ koja imaju kao cilj da šire strah od izmišljenih novih bolesti, klimatskih promena, globalnog zagrevanja, prirodnih kataklizmi, asteroida, vanzemaljaca itd. Ona srozavaju autoritet nauke

²¹ Karl Popper, *Traganje bez kraja. Intelektualna autobiografija*, Beograd, 1991, 26, 29–30, 48.

i osupnjuju je na putu ka dosezanju prave, a ne lažne naučne istine. Tome treba dodati „kvazinaučna uslužna“ mišljenja osrednjih ali vanredno kooperativnih pripadnika različitih struka. Aktuelna je saradnja dela tzv. medicinske struke sa farmaceutskom industrijom za koju je dobar čovek samo bolestan čovek. Treba zapamtiti: to najčešće nisu vrhunski „stručnjaci“ sa integritetom, već senke utopljene u isplativost „struke“. Ako su, pak, vrhunski stručnjaci, onda su lišeni čovekoljublja. Takve osobe su Aurelije Avgustin i Toma Akvinski smatrali zlim i opakim ljudskim bićima „hladnog srca“. Idejnu i ideološku podlogu za takav rđav izbor danas pružaju upravo neke prikazane multidisciplinarne teorije. Time se pokazuju dve njihove strane. Prva je okrenuta ka postizanju Zla, a druga ka postizanju Dobra za ljudski rod. Utešno je ohrabrenje da nisu svi predstavnici ovih teorija izabrali Zlo kao „uhlebljenje po pijačnoj ceni“, već su istinski angažovani protiv daljeg izvođenja naučnih i tehnoloških eksperimenata *in vivo* nad ljudima. Ti eksperimenti su pokrenuli globalni sukob između svetskih vladara koji slave moć i smrt, i čovečanstva koje slavi slobodu i život.

Uprkos pokazanom otporu takvih pregalaca, svetski vladari preko svojih izvršilaca u nacionalnim državama nisu odustali od ideja da se ono što je prirodno – razdvoji prema polnim odlikama, ono što je askriptivno u pogledu seksualne ili neke druge orijentacije – spoji i izjednači sa prirodnim ili tradicionalnim odlikama i orijentacijama, državi i narodu odrekne pravo na postojanje, pojedinci i društvene grupe svedu na subjekte koji treba strogo da se vladaju prema tehnokratskim obrascima neprekidnog nadzora i kontrole (ukidanje gotovine, konfiskovanje vlasništva, čipovanje, genetske manipulacije ljudima i narodima itd.). Takvo rasplinjavanje tradicionalnih pojmova, vrednosti i obrazaca, što je uočljivo naročito u nekim krajnjim varijantama multidisciplinarnih teorija na Zapadu, treba da posluži kao naučna i ideološka podloga za političke doktrine i praksu čiji je krajnji cilj nova preraspodela moći. Tu moć bi u budućnosti kontrolisala svetska vlada oslonjena na globalni poredak sa transhumanističkim društvom i pravom. Kada je izjavio da ljudi neće imati ništa, ali da će biti srećni, možda je Klaus Švab mislio na preseljavanje ljudi u metaverzum u kome bi imali sve što požele, dok u fizičkom svetu ne bi imali ništa, jer bi vegetirali povezani kablovima za ležaj i uređaje koji bi im omogućavali održavanje života.

KRATKI DODATAK

Na najnovije teorije globalističke orijentacije, kao što je pomenuto, zgodno se nadovezuju iste takve najnovije sociološko-antropološke teorije koje istraživanjem drevnih društava i prava ili pravnog pluralizma u savremenim pravima nastoje da otkriju zajednički imenitelj koji bi poslužio kao naučno rešenje ili podloga

za objašnjenje i opravdanje nadnacionalnog organizovanja koje je u toku (Norber Rulan).²² Pronalaženje tog zajedničkog imenitelja trebalo bi da posluži kao model za stvaranje jednog svetskog prava.²³ Jedno od važnih sredstava za postizanje tog cilja predstavljaju veoma rasprostranjena primena pravnih transplantata i kodifikovanje običajnih normi iz različitih oblasti poslovnog života (npr., kodifikacija pravila međunarodnog običajnog prava, UNIDROIT).

Možda su zbog svoje vrednosne neutralnosti ili praktične etičke usmerenosti bioetičke teorije najprihvatljivije, pod uslovom da se uvažava ono što je svima zajedničko: postojanje organizacije i sistema oslonjenih na primenu informatičkih tehnologija koje su tako podešene da ljudima omogućavaju pravo na dostojanstven život i smrt, human postupak lečenja itd., bez nametanja samoproglašanih „najvažnijih“ društvenih vrednosti i obrazaca. Nažalost, izabran je drugačiji tehnološko-tehnokratski put neprestane kontrole, nadzora i upravljanja ljudima, koji se u planovima samoproglašanih „filantropa“ i svetskih moćnika više ne smatraju „radnom snagom“ ili „resursima“, kao što je bilo sve doskoro, već „rezervoarima“ i „platformama“, nekom vrstom transhumanističke simbioze čoveka i računara.

Pomenute savremene multidisciplinarne teorije su interesantne i izazovne. One su korisne barem zbog toga što nagone današnje pravnike da se probude i izađu iz kolotečine koju stvara zadovoljstvo postignutim. Ali, na neke ozbiljnije naučne rezultate ovih teorija moraće da se sačeka, izuzev ako se ne desi da one u međuvremenu budu zaboravljene kao svaka demodirana stvar.

Prof. Dr. DRAGAN M. MITROVIĆ
Full Professor, retired, Faculty of Law
University of Belgrade

OBJECTIONS TO MODERN MULTIDISCIPLINARY THEORIES AND TEACHINGS

Summary

The scientific nature of a theory or theories is tested for very different reasons, such as insufficiently developed methodological apparatus, obvious partiality and insufficiency, small probability, ethical unacceptability of the results, etc. The latest theories represent a special object of attention. Since there is a large number of various multidisciplinary legal theories today, only those most

²² Dragan Mitrović, *Autonomno pravo*, Beograd, 2016, 51–55.

²³ Dušan Dabović, *Globalizacija prava: usklađivanje prava u savremenom svetu*, Beograd, 2007.

intriguing ones will be presented and commented upon, those that are used in order to communicate results that compel serious questioning of their scientific value or point at the goals which are contained in their deeper layers as less noticeable or undisclosed.

Today, at the end of the 20th and the beginning of 21st century, the state and law are increasingly being studied in a more multidisciplinary manner. Thus the conditions have been created for a „big opening up of consolidated schools and trends, and for a significant thematic expansion of the legal interest towards the topics and areas that were usually outside the interests of lawyers. In addition to the traditional topics from the theory of justice to the legal science, and from the theory of norm to the theory of organization, there is an increased affirmation of the studies of the constitutionalism as a distinctive theory of law, feminist studies and studies of the so-called „female law“, critical legal studies, new institutionalistic theories, multiculturalism, communitarianism, sociological-anthropological legal pluralism, all the way to the functionalistic and informatics legal theories, including bioethics with bio-jurisprudence and the movement of law and literature.

Different novelties which contain the presented latest multidisciplinary theories with selectively expressed remarks, are not the only novelties, or the remarks for that matter, but what is common with all of these theories is the same methodological shortcoming consisting of a randomly selected number of elements (like, for instance, in the teaching of Michael Voltzer) or assumptions (for instance, in the teachings of the Chicago Law School, multiculturalists or feministic jurisprudence). To each such selection, at least the same number of other equally important assumptions, elements or properties may be added, which is a remark that also relates to some contemporary natural science teachings (for instance, the teachings of Lon L. Fuller or John M. Finnis, who will not be the subject of this work). As if it has been forgotten that a correct scientific assumption must start from what has already been scientifically proven or at least objectified, and not from what is the result of one's own observation of the permanent or unavoidable in the human nature and society, since this observation is extremely volatile, and hence, relative, which also makes it scientifically unimportant. And only when the unimportant has been discarded, can arguments be derived and judgements can be passed, and they show that the stated teachings can hardly stand the test of their scientific statements in the methodological and epistemological sense of meaning, as has been properly noticed by Karl Popper when he claims that behind the universal words and their meanings there is a much more important problem: „the problem of universal laws and their truthfulness; i.e., the problem of regularity“. And that also sets quite different „intellectually important goals“ such as the formulation of the problem, attempt to set up theories that would resolve the formulated problems and the critical consideration itself of the mutually contradicted theories. These goals enable the researcher to take as a scientific position only such critical position „which does not search for verification, but for key tests that could rebut the theory that is being tested, without ever being able to definitely confirm it“.

Other significant remarks stem from the stated basic methodological and epistemological remark, and these are: *relativity* with regards to the value sense or justification (for instance, of the justice and the role of the law-maker and supreme court when legitimizing secessionist clause), obvious *unacceptability* of the final scientific claims owing to their untruthfulness (in Popper's sense of the strictest testing of scientific positions): for instance, creation of some forms of territorial autonomy on the basis of racial, gender or sexual characteristics or determination of the state and its organization contrary to their nature and purpose, or *unethical conduct* and *exaggeration* (as in the case of the Chicago School of Economics or different feministic theories and schools of thought) that lead to unilateral approach when the scientific positions are developed consistently and until the end. But, the political benefit from the claims stated in these theories that are used to propose, proclaim as final or justify socially dubious projects about which members of the society have not been properly informed, is more than obvious. It is not difficult to notice that the latest sociological and

anthropological teachings, and only partially or indirectly the system-cyber and bioethical theories, complement wonderfully and support other presented theories which in a somewhat self-proclaimed and utopian manner deal with the resolving of contemporary legal and social issues. Yet, the most interesting is the *inconsistent* position of the most important multidisciplinary theories with regard to the ethical problems which are either excluded, where the positivistically directed scientific apparatus has been developed and reliable within its limits, or over-exaggerated, where such scientific apparatus is insufficient or lacking, or they are made relative, when the results do not coincide with the goals set in advance. This reveals two faces of Janus of the presented multidisciplinary theories, which have obtained a strong impetus at the very end of the „dispersed“ 20th century and the same type of the beginning of the 21st century. One side of that face represents the damage inflicted on the science and the society by well-paid „academic scribblers“ or „hired publicists“, as such persons were called by Charles Right Mills. The other side, however, represents an encouragement in terms that not all the representatives of these theories have opted for such kind of „bread-winning“, but are truly engaged in a great legal and social experiment that is currently going on. Still, the idea persisted to separate what was natural according to the gender features, to join and equalize what was unnatural or ascriptive with the natural and traditional features, to make a state renounce the right to its own existence, to bring down individuals or social groups to subjects that should behave strictly in accordance with the economic formulas, etc. Such dissolution of the traditional notions, values and forms may serve as an important foundation for political doctrines and practice, the goal of which is a new redistribution of power that would be controlled in the future by one world government supported by the global law order. Perhaps due to their value neutrality or practical ethical direction the system-cyber and bioethical theories are more valuable for the achievement of the global harmony and the rule of law as a desirable goal in the foreseeable future, since they have a respect for what is common for all (existence of organization and system, application of information technologies, right to dignified life and death, humane medical treatment, etc.) without imposing self-proclaimed „most important“ social values and formulas.

The contemporary multidisciplinary theories are interesting and challenging. They are also useful, at least because they force today's jurists to wake up and get out from the daily routine created by the satisfaction with what has already been achieved. But, we shall still have to wait for some more serious scientific results of these theories, unless it happens that they (together with the presented theories) become forgotten in the meantime like any other thing that falls out of fashion.

Key words: multidisciplinary theory, law, justice, rule of law, state

Literatura:

Alexy R., *Theorie des iuristischen Argumentation*, Heidelberg, 1992.

Archibugi D., *The Global Commonwealth of Citizens. Toward Cosmopolitan Democracy*, Princeton University Press, 2009.

Avramov S., *Civilno društvo i nevladine organizacije*, Beograd, 2006.

Basta Danilo N., Miler D. (prir.), *Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje*, Beograd, 1991.

Babić J., Bojanić P. (ur.), *Globalno upravljanje svetom*, zbornik radova, Beograd, 2012.

Brett A. S., *Liberty, Rights and Nature, Individual Rights in Later Scholastic Thought*, Cambridge University Press, 2003.

- Derida Ž., *Sila zakona*, Novi Sad, 1995.
- Dvorkin R., *Sušтина individualnih prava*, Beograd–Podgorica, 2001.
- Faso G., *Istorija filozofije prava*, Beograd–Podgorica, 2007.
- Fuler L., *Moralnost prava*, Beograd, 2011.
- Dabović D., *Globalizacija prava: usklađivanje prava u savremenom svetu*, Beograd, 2007.
- Glintić T., *Globalni svet*, zbornik radova, Beograd, 2003.
- Glintić T., *Pravda, sloboda, jednakost*, Beograd, 1995.
- Glossop R., *World Federation? A Critical Analysis of Federal World Government*, Jefferson University Press, Philadelphia, 1993.
- Hamilton A., *Federalistički spisi*, Beograd, 1981.
- Hart H., *Pojam prava*, Beograd, 2013.
- Hefe O., *Pravda*, Novi Sad, 2008.
- Held D., „Changing Contours of Political Community“, *Global Democracy*, London, 2006.
- Jeffreys H., *Theory of Probability*, Oxford University Press, 1948.
- Kin Dž., *Civilno društvo*, Beograd, 2003.
- Knežević B., *Narativna funkcija prava*, Beograd, 2014.
- Layton R., *Order and Anarchy. Civil Society, Social Disorder and War*, Cambridge University Press, 2006.
- Luhman N., *Društveni sistemi, osnovi opšte teorije*, Novi Sad, 2001.
- Mackenzie C., *Toward a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press, 1989.
- Marcheti R., *Global Democracy: For and Against – Ethical Theory, Institutional Design and Social Struggles*, London – New York, 2008.
- Mitrović D., *Autonomno pravo*, Beograd, 2016.
- Mitrović D., *O pravu, Izabrani eseji*, Beograd, 2019.
- Mitrović D., *Uvod u pravo*, Beograd, 2017.
- Perović M. A., *Etika*, Novi Sad, 2001.
- Poggi G., „Cosmopolitanism and Sovereignty“, *Political Restructuring in Europe: Ethical Perspectives*, London, 1994.
- Poper K., *Traganje bez kraja. Intelektualna autobiografija*, Beograd, 1991.
- Posner R., *The Problematics of Moral and Legal Theory*, Harvard University Press, 2002.
- Rajter R. de, *Svetsko zlo i beda*, Beograd, 2013.
- Reichenbach H., *The Rise of Scientific Philosophy*, Berkley University Press, 1968.
- Rols Dž., *Teorija pravde*, Beograd–Podgorica 1998.
- Sandel M., *Liberalism and Limits of Justice*, Cambridge University Press, 1982.
- Sosir F. de, *Kurs opšte lingvistike*, Beograd, 1996.

Tejlor Č., *Prizivanje građanskog društva*, Beograd, 2000.

Unger R. M., *Znanje i politika*, Zagreb, 1989.

Vitgenštajn L., *Filozofska istraživanja*, Beograd, 1980.

Volzer M., *Područje pravde*, Beograd, 2000.

Vukadinović G., Mitrović D., *Uvod u teoriju i filozofiju prava*, Beograd, 2020.

Datumi prijema i prihvatanja rada

Primljen: 26.03.2024.

Prihvaćen: 28.04.2024.

ORIGINALAN NAUČNI RAD